

Розділ IX

**ПОВСЯКДЕННІСТЬ ПОЛІЕТНІЧНОГО
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В ЇЇ ЕТНІЧНОМУ ВИМІРІ**

1. Вступні зауваження

Дослідження глибинних деформацій в усіх сферах суспільства, конфліктів у соціумі на етнічному та особистісному рівнях є вкрай актуальним для повноцінного відтворення горизонтальних та вертикальних систем і підсистем у системі координат соціальної, суспільно-політичної і культурної історії України. Боротьба між державою та народом країни за характер і зміст повсякденного буття впродовж 20-х рр., "перемоги" й вимушені поступки народів, який не сприймав цивілізаційних амбіцій більшовизму, складає голову інтригу для опрацювання істориками цієї історичної проблеми.

Не менш цікавою видається проблема повсякденності в її етнонаціональному вимірі. Власне, вона є проекцією проблем націю- та державотворення. Внутрішнє наповнення процесів етнічного відтворення на етапі "соціалістичної реконструкції" досі розглядається фахівцями доволі поверхово і відтворене лише в загальних рисах. Механістичними виглядають радянські історіографічні схеми, що стверджували об'єктивну перемогу процесів культурної універсалізації та уніфікації, затвердження якісно нових форм і моделей етнічного співжиття (на засадах пролетарського інтернаціоналізму). З радянської та сучасної вітчизняної історичної літератури не можливо з'ясувати, як співвідносилось спільне та автентичне у повсякденні поліетнічного українського суспільства; які нові форми функціонування суспільного організму та його відтворення на етнічному рівні викликала до життя більшовицька культурна революція; які з них увійшли до народної (масової) культури і, в зв'язку з чим це відбулося; які етапи позначили перехід етносів України від усталених стереотипів існування закритих етнічних спільнот до сучасного полівалентного, рухливого, наче ртуть, суспільства.

Заглиблення в названі проблеми здатне суттєво уточнити не лише картину суперечливих 20-х рр., а й сучасні погляди на етногенез. На сьогодні доволі поширеним є уявлення, що "нації можуть формуватися з представників як одного, так і кількох етносів", для цього потрібний лише "центр єдності", "ядро централізації". Втім, чи не ховається за цими ззовні привабливим фразами нова версія державної політики асиміляції? Яким

шляхом скеровувався етногенез етнічних меншин за часів коренізації, і чи став тоді український етнос "ядром централізації", можна з'ясувати, лише дослідивши тогочасну повсякденність.

Ідеологічні теоретизування, що супроводжували соціалістичне будівництво в СРСР впродовж 20-х рр., перетворили питання етнонаціональної стандартизації на жупел політики коренізації. Після її проголошення в 1923 р. мало хто в партії наважувався виступати проти, але дискусії навколо її тривалості не припинялися. Водночас дратівливе для партійних функціонерів питання: "Де закінчується етап "всебічного розвитку національних культур" і розпочинається етап їхнього невідворотного злиття", — мало цікавило власне народ, зайнятий процесом виживання, як таким, та етнічним виживанням, зокрема. Досвід радянського будівництва свідчить, що навіть в обставинах послідовної стандартизації ознак буття різних етнічних і соціальних складових суспільства етнічні меншини зберігають потужний потенціал етнозбереження. Його коріння уходять саме в буденність, оскільки ідеї національного об'єднання діють на рівні "подієвої історії", а історія-існування етнічна і за своєю сутністю консервативна.

Ось чому дослідження історії повсякденності в її етнічному розрізі (на прикладі певних етнічних груп) видається перспективним напрямком подальшої розробки історії 20-х рр., як часу найвизначніших еволюційних та революційних змін у структурі матеріальної культури та світогляду етнічних спільнот.

Цей напрямок до останнього часу практично не цікавив істориків, внаслідок чого утворилася об'ємна прогалина в знаннях про зміст життя етнічних громад впродовж 20-х рр. саме на мікро-рівні, а не в контексті державного життя. Праці етнологів, які фіксують у часі автентичні пам'ятки матеріальної і духовної культури етносів, не здатні компенсувати дефіциту інформації, оскільки йдеться не про статичні моделі традиційної культури, а про динаміку історичних процесів, внутрішні причини трансформацій.

Вітчизняна та союзна етнографічна наука 60–70-х рр. минулого століття багато уваги приділила вивченню феномену радянської поліетнічного суспільства. Часи "хрущовської відлиги" стали "зоряним часом" радянської етнології: тоді розроблялися не лише схвалені державою програми вивчення історії становлення радянського побуту в його соціальному вимірі, хоча даний напрямок досліджень залишався пріоритетним. Завдання підведення наукового підґрунтя під ефемерний радянський спосіб життя українські та московські науковці виконали на відмінно: в працях А. Карасевич, В. Келембетової, А. Кувеньової, В. Миронова, М. Приходька та ін. затвердження радянських свят і звичаїв виглядало як цілком

природний прогресивний процес, позбавлений внутрішніх суперечностей та історичного драматизму, хіба що приправлений "для гостроти" згадками про боротьбу віджилого консерватизму антагоністичних класів на зорі затвердження радянської влади¹.

Інша, більш поліфонічна та фактографічно насичена, картина вимальовувалася в працях, присвячених власне етнічній специфіці народів України. Науковці академічних установ, прорвавши залізну завісу негласних заборон на дослідження етнічних громад України, вимальовували досить цікаве обличчя поліетнічної республіки, в якій етнічне, всупереч нівелювальним акціям держави, залишалося не лише фольклорним рудиментом, а змістом життя мільйонів людей. 60–80-і рр. стали часом плідного дослідження традиційної культури українців², болгар та гагаузів³, греків⁴ України. На жаль, табуйованим залишалося вивчення поляків та німців.

Загалом, діяльність радянських учених з дотичної проблематики звелася до підведення псевдонаукового підґрунтя під ідеологему "нова історична спільність — радянський народ". Узагальнюючі, багато в чому кваліфіковані та ґрунтовні спостереження та висновки, містилися в колективній праці московських соціологів "Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования)" (М., 1986 р.). Центральною проблемою праці стало дослідження процесу створення однотипної соціальної структури радянських націй та методи її досягнення в СРСР. Висхідний рівень радянських перетворень був визначений у контексті ленінської парадигми: "Люди не только поклонялись разным богам, говорили на разных языках, придерживались разных норм поведения, но и, объединенные в одном государстве, находились на разных ступенях социального развития и жили как бы в разных социальных системах. Многоукладность в экономике России имела как бы свое пространственное выражение, и каждый этнос на континууме "буржуазные отношения — буржуазно-феодальные — феодально-патриархальные" занимал свое место"⁵. Радянські вчені цілком справедливо відзначали, що нівелювання соціальної структури етносів було системоутворюючою підвалиною соціальної політики і розглядалося більшовиками в якості основи затвердження фактичної рівності етносів. Замість множини майнових і станових груп створювалися національні когорти єдиноподібних класів і соціальних прошарків, економічним підґрунтям котрих була суспільна власність на засоби виробництва. Якими шляхами відбувалася соціально-класова нівеляція, які етнокультурні та демографічні наслідки вона мала, — з цілком зрозумілих причин це питання залишилося поза увагою авторів монографії, однак вони зауважили, що "реальный путь к "выравниванию" лежал через максимальную интенсификацию социального роста всех, и в первую очередь ранее отсталых народов"⁶.

Осягнення змісту та наслідків модернізаційних перевантажень радянської епохи в етносоціальній та етнокультурній сферах залишатиметься завданням номер один для наступних поколінь вчених.

80–90-і рр. XX ст. стали часом фактографічного та тематичного прориву: саме тоді переважна більшість етнічних громад України стала об'єктом наукового дослідження історичної науки та суміжних дисциплін, завдяки чому вони вийшли з, здавалося вічного, забуття; в суспільствознавстві затвердилося, надавши могутнього поштовху дослідницьким пошукам, поняття "етнічна меншина". Тематично дослідження наслідували радянську історіографію, проте геть іншими були концептуальні підходи і, як наслідок, оцінки діяльності урядових структур. Насамперед це стосується національно-культурної політики, мотивів запровадження стосовно етнічних меншин та її стратегічного призначення. Колективну думку вітчизняних дослідників можна сумувати наступним чином: коренізація освітньої системи становила одну з вагоміших складових національно-культурної практики радянського уряду, вона була частиною процесу "радянзації національних меншин" і була національною формою створення "радянської системи освіти і культури", яка передбачала ліквідацію дореволюційної системи освіти, традиційного виховання, атеїзацію навчального процесу, жорсткий партійний контроль над навчальним і виховним процесом.

За спільною думкою колег 20-і рр. стали часом різких змін у галузі традиційної культури етнічних громад України, а на кінець 30-х рр. перспективи подальшого їхнього розвитку формували процеси стандартизації та етнокультурного нівелювання. Зазначається, зокрема, що наприкінці 30-х рр. практично в середовищі всіх етнічних громад вийшов з вжитку традиційний костюм, занепали народні промисли, стали тенденцією до стандартизації виявляла культура будівництва. Всі ці факти є загально відомими, однак механізм процесів етнокультурної стандартизації практично не розкритий. Мало цікавило дослідників питання, яку роль у ній відіграла радянська держава 20-х рр. і якою була вага загальних тенденцій глобалізації. Праці, що ставили нетрадиційні ракурси дослідження процесу радянзації залишалися епізодичними⁷.

Як наслідок, у вітчизняній науці оформилися два протилежні концептуальні підходи. Один з них сформувався у першому пострадянському десятилітті й значною мірою наслідував концепції доби перебудови. Науковці значною мірою абстрагувалися чи "не помічали" суперечностей, що приховувала в собі коренізація, та її руйнівного впливу на низку складових традиційної народної культури. Інша концептуальна схема, вочевидь базована на ідейних засадах закордонної та еміграційної історичної думки, навпаки фокусувалася на суто негативних наслідках

радянської доби в історії етнічних громад. Між тим очевидно, що попри всі ідеологічні дискусії традиційне культурне середовище приречене самим ходом розвитку людства. У найбільш економічно розвинених країнах вже давно сформувалися нові форми етнокультурного відтворення, а осередки традиційного культурного середовища зберігаються лише як певні законсервовані анклавів. Процеси всесвітньої глобалізації поставили нові виклики перед етносами, і останні вимушені винаходити нові моделі етнічного відтворення у сучасному взаємозалежному світі.

Від того проблематика етнічного співжиття та взаємодії впродовж політики коренізації не стає менш важливою. Яким чином змінилася якість та наповнення народного життя під впливом більшовицької національної політики, ще належить з'ясувати. Однак зрозуміло, що з'ясувати це, спираючись лише на урядові звіти та статистичні показники — неможливо. Треба звернути погляд на народне життя як таке: позбавлене офіціозу та удаваного героїзму, життя-існування, життя-виживання, що складалося з щоденної виснажливої праці та епізодичних свят.

2. Радянізація

Не секрет, що більшовики ставили амбітні цілі інтернаціоналізації однієї з найбільш строкатих в етнічному відношенні країн світу. Першим кроком на тому тривалому шляху мала стати так звана радянізація. Під цим популярним упродовж 20-х рр. терміном приховувалася державна політика соціальної та культурної стандартизації етнічних громад, тобто виведення їх на той усереднений щабель соціальної зрілості (створення модерних соціальних прошарків і класів, зокрема, національних пролетаріату та інтелігенції) та культурного розвитку (підвищення рівня писемності, насамперед політичної), який би дозволив в масштабах СРСР запровадити цілковиту державну власність на засоби виробництва, зосередивши виробничі ресурси у великих промислових підприємствах. Впродовж міжвоєнного періоду актуальність терміну змінювалася, досить суттєво змінювалися й відтінки його значень.

На початку 20-х рр. термін мав синонім, який за своєю суттю був значно виразніший. Він зустрічається в справах ЦКНМ за 1924–1925 рр. Та частина етнічних громад, яка пристала до гасел Жовтневої революції, називається так: "обольшевичившиеся"⁸. Керівники нацменсекцій ЦКНМ цілком слушно ув'язали радикальні зміни в традиційній етнокультурній поведінці етносів з пролетарською революцією. "...Зачастую солдаты с фронта, научившиеся говорить по-русски лучше, чем их собратья дома, выступали и руководили движением по-русски, т.е. на том языке, на